

УДК [930.25:323.15 (=162.1)](477)"192/193"

DOI: 10.33402/up.2021-14-114-126

Кирило ГОРБУРОВ

кандидат історичних наук

докторант відділу історії державного терору радянської доби

Інституту історії України НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4662-3871>

e-mail: institute@history.org.ua

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УСРР/УРСР 1920–1930-х РОКІВ

Проаналізовано основний масив архівних джерел з історії польської людності радянської України 1920–1930-х років, які зберігаються в архівних зібраннях міста Києва. Йдеться про матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Державного архіву міста Києва та Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Зроблено висновок, що навіть фрагментаризовані документи з історії поляків Української соціалістичної радянської республіки / Української радянської соціалістичної республіки міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст. уможливають вивчення не лише коливань владної політики щодо цієї національної меншини окресленого періоду, відтворення й презентацію маловідомих просопографічних портретів чільних її громадсько-політичних і культурно-освітніх представників, а й реконструкцію залежності «польського напрямку» в «політиці» ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України, скеровуваного ЦК Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), від коливань зовнішньополітичної кон'юнктури, насамперед у міждержавному форматі контрверсійних взаємин по лінії Москва – Варшава.

Ключові слова: поляки, польська національна меншина, Українська радянська соціалістична республіка, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Державний архів міста Києва, Галузевий державний архів Служби безпеки України, політика «коренізації».

Серед центральних архівних установ України найбільший масив документального матеріалу з історії польської національної меншини республіки 1920–1930-х років міститься у фондах *Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Щоправда, йдеться не про сконцентрований масив архівного матеріалу чи про тематично впорядковані колекції, згруповані у

спеціалізованих фондах, а про окремі справи, розосереджені по різних, доволі численних фондах цієї архівної установи.

Найбільше полоніка міжвоєнної доби ХХ ст. представлена в матеріалах фонду 413 ЦДАВО України – «Центральна комісія національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті, м. Харків, 1924–1932 рр.».

Більшовицьку національну політику в республіці упродовж міжвоєнного часу ХХ ст. здійснювали специфічні органи виконавчої влади. Так, постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) від 13 квітня 1921 р. при Наркоматі внутрішніх справ УСРР було утворено відділ з національних справ, що мав завданням сприяти «зміцненню братерського співробітництва», матеріальному й культурному розвитку всіх національних меншостей, які мешкали на території радянської України¹. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про створення при НКВС УСРР відділу національних меншостей. Нацменвідділ НКВС УСРР брав участь у створенні перших законодавчих актів, налагоджував функціонування місцевого апарату по роботі з національними меншинами, розпочав роботу щодо обліку й землевлаштування етнічних меншин України². Однак загалом цей відділ виявився малоєфективною управлінською структурою, штучним утворенням в апараті НКВС УСРР.

Дещо згодом, а саме 10 серпня 1921 р., при Наркоматі освіти УСРР була створена Рада національних меншостей, покликана керувати й спрямовувати культурно-освітню роботу серед нацменшин республіки³. 1920–1921 рр. секції національних меншин утворилися при всіх губернських відділах народної освіти, залишаючись одночасно напівштучними малоініціативними утвореннями. Їхню неефективність спричиняла насамперед технічна незабезпеченість функціонування, катастрофічний брак навчальної та методичної літератури, зокрема й насамперед національними мовами; відразом влади до співпраці зі «старою» національною інтелігенцією (передусім наймасовішим її загоном – учительством) за цілковитої відсутності по-більшовицьки налаштованих педагогів⁴.

Тривалий час компартійна верхівка республіки закривала очі на формалізм і неефективність управлінських структур, покликаних вивчати, контролювати,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 36; Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1816. Арк. 1.

² Докладніше про функціонування цього підрозділу НКВС УСРР див.: Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Київ, 2002. С. 74–101; Якубова Л. Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 173–186; Кудактін О. Відділ у справах національних меншин (ВНМ) НКВС та його місцеві органи (1921–1924 рр.). *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 213–222.

³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 4.

⁴ Якубова Л., Рубльов О. Центральна комісія у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК: інституційний портрет на тлі епохи. *100-річчя державного органу з питань етнополітики в незалежній Україні як історія захисту національних меншин: державні інституції та міжнаціональні відносини – досвід, виклики, завдання*: зб. наук. матеріалів / наук. ред. А. Юраш. Київ: Дух і літера, 2019. С. 23.

забезпечувати й спрямовувати на «більшовицькі рейки» життєдіяльність національних меншин УСРР. Однак подолання соціально-економічної кризи початку 1920-х років, відмова від політики «воєнного комунізму» й проголошення нової економічної політики зумовили зростання обсягу завдань, які поставали перед виконавчою гілкою влади загалом та її спеціалізованими підрозділами, покликаними забезпечувати реалізацію нового курсу в національній політиці більшовицької адміністрації.

Так, 1 серпня 1923 р. ВУЦВК і Рада народних комісарів УСРР ухвалили знакову постанову «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»⁵. Цей невеликий за обсягом документ започаткував новий етап в історії міжнаціональних відносин у республіці, визначив новаторський характер реформ, впроваджуваних у життя упродовж 1924–1933 рр., відомих як «політика коренізації»⁶. Відтак ставало зрозумілим, що відділ національних меншин республіканського НКВС, який у сфері власної компетенції реалізовував відомчу політику контролю й стримування, не спроможний відповідати на виклики, що їх висувала «політика коренізації».

Вже 16 жовтня 1923 р. Оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про відділ Нацмену при НКВД», ухваливши (цитуюмо мовою оригіналу): «Вопрос передать в Президиум ВУЦИКа для обсуждения его во всей широте (в частности, вопрос о мероприятиях в области экономическо-административной работы и дальнейшего организационного существования этого отдела при НКВД), не возражая против передачи отдела в ведение ВУЦИКа [курсив наш. – К. Г.]»⁷.

Нарком внутрішніх справ УСРР Іван Гнатович Ніколаєнко 20 грудня 1923 р. повідомив ЦК КП(б)У: «НКВД сообщает, что Отдел Нацмен передаётся в ВУЦИК согласно приказа по Наркомату от 17/XII-23 г. за № 294, § 7»⁸.

Утім, як зазначає Л. Якубова, рішення про форму, особовий склад та підпорядкованість спеціальної установи, яка б «імплементувала» закон від 1 серпня 1923 р. у середовище етнічних меншин, «далося українському [республіканському] політичному та радянському істеблішменту непросто»⁹.

Так, реагуючи на вищезгадане повідомлення І. Ніколаєнка й загалом специфічне ставлення очільника республіканського наркомату внутрішніх справ до розв'язання/ігнорування проблем національних меншин в УСРР, завідувач підвідділу нацмен ЦК КП(б)У Альтшулер підготував висновок – «Щодо порушеного тов. Ніколаєнком питання про ліквідацію відділу нацмен при НКВС»¹⁰.

⁵ Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. Харків, 1923. 16 вересня. Ч. 29. 1-й відділ. Ст. 435. Див. також: Про заходи в справі українзації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ: Декрет РНК УСРР, 27 липня 1923 р. Там само. Ст. 430.

⁶ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 7. Спр. 28. Арк. 153 зв.

⁸ Там само. Спр. 35. Арк. 206.

⁹ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 35. Арк. 207–207 зв.

Експертний висновок починався із закиду у некомпетентності, принаймні щодо етнічного розмаїття республіки, на адресу головного енкаведиста УСРР: «Утверждение тов. Николаенко, “что в УССР нет районов, заселённых сплошь отдельными национальностями, строго придерживающихся своих национальных обычай и традиций и требующими, таким образом, особого приспособления законодательства к их быту”, доказывает, что даже Центральный Административный орган Украины не учитывает национальных особенностей многочисленного населения нацмен (евреи, поляки, немцы, татары, болгары и др.), живущих компактными массами на Украине»¹¹.

Очільник підвідділу національних меншин агітпропу ЦК КП(б)У зауважував, що нерозуміння/ігнорування національних особливостей центральним апаратом НКВС УСРР та його місцевими органами часто спричиняє «спотворення національної політики» РКП(б) на місцях, що засвідчують численні скарги, які надходять до відповідного відділу республіканського НКВС й ЦК КП(б)У. Скарги фіксували систематичні порушення місцевою радянською і компартійною адміністрацією прав національних меншин та ігнорування їхніх економічних інтересів (районування, землеустрій, наслідки погромів, податки тощо). Зауважували, що «національна ворожнеча на Україні останнім часом зростає й вимагає посиленої боротьби з нею»¹².

Відтак наголошували, що реалізація у республіці рішень XII з'їзду РКП(б) з національного питання й відповідних постанов РНК УСРР щодо національних меншин вимагає уважного ставлення до потреб і національних особливостей нацменшин республіки. Однак наявний управлінський апарат і насамперед нацменівський відділ НКВС УСРР не забезпечують успішної реалізації партійних настанов.

Завершувався експертний висновок підвідділу національних меншин Агітпропу ЦК КП(б)У категоричним твердженням щодо «безумовної необхідності» й подальшого існування відділу національних меншин та його місцевих структур, що, крім того, мовляв, узгоджувалося з постановою Колегії НКВС від 28 вересня 1923 р. щодо «необхідності перенесення Віднацмен з НКВС до ВУЦВК, оскільки діяльність цього відділу не обмежується завданнями адміністративно-організаційного характеру»¹³.

Політбюро ЦК КП(б)У 28 грудня 1923 р. розглянуло питання про нарком внутрішніх справ УСРР, ухваливши організаційне рішення: «Тов. Николаенко освободить от обязанностей Наркомвнудела. Врид. Наркомвнудел утвердит тов. Буздалина»¹⁴.

Наприкінці 1923 р. апарат ВУЦВК підготував відповідне рішення щодо ліквідації «нацменівського» відділу НКВС, його місцевих структур й утворення нової управлінської структури, підпорядкованої ВУЦВК, яка б скеровувала у потрібне річище національну політику компартійної верхівки УСРР. Відтак 21 січня 1924 р. РНК УСРР розглянув проект постанови ВУЦВК «Про скасування Відділу

¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 35. Арк. 207.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 207–207 зв.

¹⁴ Там само. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 176 зв.

нацменшин при НКВС та підвідомчих йому місцевих органів» й ухвалив відтермінувати остаточне розв'язання цієї дражливої справи, перекававши його на «відповідні політичні установи», тобто апарат ЦК КП(б)У¹⁵.

Аби «остаточно розв'язати» вищезгадане питання, знадобилося понад чотири місяці. За цей час перепідпорядкування центральної управлінської установи по роботі з етнічними меншинами з Наркомату внутрішніх справ до ВУЦВК узгоджувалося з усіма «зацікавленими» наркоматами УСРР. Нарешті, 19 березня 1924 р., Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про відділ нацмен при НКВС», вирішивши «замість відділу нацмену НКВС створити при ВУЦВКу комісію нацмену»¹⁶. 27 березня спеціальна нарада під керівництвом «всеукраїнського старости» Г. Петровського й за участю заступника наркома юстиції УСРР М. Рейхеля, керівника справами ВУЦВК А. Зоріна й завідувача Редакційно-видавничого бюро ВУЦВК В. Дубова схвалила проект положення «Про Комісію у справах національних меншин при ВУЦВК та її місцеві органи (Бюро) при губернських та окружних виконкомах». 20 квітня «Вісті ВУЦВК» інформували про створення при ВУЦВК тимчасової комісії національних меншин у складі Я. Совцова (голова), Й. Гафтеля, Ойлевича (вочевидь, прізвище спотворене – йшлося про Я. Саулевича) й І. Сударського. 29 квітня Президія ВУЦВК ухвалила постанову про утворення при ВУЦВК постійної комісії у справах національних меншин. 3 травня 1924 р. відбулося перше засідання Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК¹⁷.

Утворення цієї інституції у складі вищого органу виконавчої влади УСРР мало маркувати підвищення суспільної значущості національних меншин у новому («українізаційно/коренізаційному») курсі національної політики більшовицької адміністрації УСРР. Це вдале управлінське рішення було покликане, за визначенням Л. Якубової, не лише підняти статус й авторитет комісії серед компартійного істеблшменту республіки, а й позбавити її певного шлейфу негативних конотацій, пов'язаних з діяльністю НКВС¹⁸.

Історія створення, завдання, структура й особливості функціонування ЦКНМ при ВУЦВК достатньо докладно проаналізовані у новітній українській історіографії¹⁹.

¹⁵ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 24.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 50 зв.

¹⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 37. Арк. 41; Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2014. С. 130–131.

¹⁸ Якубова Л. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 25.

¹⁹ Наприклад див.: Ставицька Н. П. Культурно-просвітницька робота Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ, 1996. Вип. 1. С. 241–251; Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць / редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. Київ, 2005. Вип. 14. С. 329–365; Якубова Л., Рубльов О. Органи етнополітичного регулювання... С. 129–224; Слесаренко О. Створення та діяльність Центральної комісії національних меншин в Україні

Справи фонду 413 згруповані у двох описах справ постійного зберігання: опис 1 за 1923–1933 рр. (599 справ) та опис 2 справ постійного зберігання за 1924–1928 рр. (13 справ).

Серед майже шести сотень справ першого опису фонду ЦКНМ наявні й ті, що висвітлюють становище польської національної меншини УСРР з початку 1920-х і до початку 1930-х років, а також владну політику щодо польської людності республіки. Речником цієї політики, яка розроблялася в ідеологічних відділах ЦК КП(б)У, виступала Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та її органи на місцях.

Полоніка у матеріалах першого опису ф. 413 представлена, зокрема, протоколами й витягами з протоколів ЦКНМ, на засіданнях якої, серед інших, розглядали питання про утворення й роботу польських сільрад, виокремлення Довбишанського (згодом Мархлевського) польського національного району на Волині і його п'ятирічний ювілей; наявність і функціонування польських шкіл, забезпечення їх кадрами педагогічних працівників; ухвалення інструкції про мову й діловодство в адміністративно-територіальних одиницях національних меншостей (також і польської) (спр. 6; 17; 27; 39 та ін.). Серед усіх справ: протоколи нарад й інші документи ЦКНМ про роботу серед польського населення (спр. 172) та список поляків – делегатів IX Всеукраїнського з'їзду Рад (спр. 48); звіти Вінницького, Волинського, Житомирського, Кам'янецького, Київського, Проскурівського, Уманського та інших окрвиконкомів, їхніх округових бюро національних меншин (ОБНМ) про роботу з нацменшинами, зокрема польською (спр. 72–74; 76–79; 84–87; 99; 119–120; 132; 168–170).

Наявні у першому описі ф. 413 й справи, пов'язані з підготовкою і проведенням Першої всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (м. Харків, 8–11 січня 1927 р.)²⁰: відомості, таблиці, доповіді, постанови, резолюції, пропозиції, протоколи, списки учасників (спр. 251–252); звіт ЦК національних меншин при ВУЦВК Першій всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин та тези доповіді про чергові завдання по роботі серед національних меншостей (спр. 253). Зрозуміло, що в матеріалах наради важливе місце відводилося стану й перспективам роботи серед польської людності УСРР. Так, зібрання ухвалило окрему постанову «По польській секції». Важливо, що у фонді 413 збереглися чернетки й авторизовані версії проекту ухвали з цього питання²¹.

(1924–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 2017. 235 с.; Якубова Л., Рубльов О. Центральна комісія у справах національних меншин... С. 20–44.

²⁰ Публікацію матеріалів наради див.: Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. 230 с.

²¹ Наприклад див.: Предложения по польской секции Первого Всеукраинского совещания по работе среди нацменьшинств. *ЦДАВО України*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 251. Арк. 26–31; див. підсумкову версію цієї ухвали: Постановление Первого Всеукраинского совещания по работе среди национальных меньшинств по польской секции. *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы*. С. 192–198.

У матеріалах фонду є анкети делегатів-поляків Першої всеукраїнської нацменнаради, які були функціонерами в роботі з польською людністю республіки. Так, Іван (Ян) Блемер був представником Бердичівської округи, уповноваженим у польських справах (польуповноваженим) і членом округового бюро національних меншин; Волинське ОБНМ представляв Владислав Оржеховський; так само Волинську округу репрезентували голова Мархлевського польського національного РВК Євген Олдаковський та голова однієї з польських сілрад Мархлевщини Венгловський; Київську – завідувач округової польської секції Фелікс Насаржевський; Коростенську – польінструктор окрпарткому Владислав Снопкевич; Проскурівську округу представляв на нараді польінструктор райвиконкому Станіслав Полякевич; Шепетівську – член ОБНМ Казимир Альшер (спр. 252)²². У справі 482 наявні окремі документи II Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншостей (м. Харків, 27–30 листопада 1930 р.)²³: протоколи, тези доповідей, резолюції, посвідчення делегатів.

Окремі справи першого опису ф. 413 містять матеріали про фінансування загалом дотаційного Мархлевського польського національного району, зокрема щодо виділення йому 1931 р. спеціальних коштів на спорудження районного «Будинку Рад» (спр. 528), а також протоколи засідань Мархлевського райвиконкому 1931 р. (спр. 535).

Серед нечисленних справ другого опису фонду 413 привертає увагу справа № 5, у якій, серед інших матеріалів, є доповідь про роботу Польського бюро ЦКНМ за період від лютого 1925 р. по червень 1926 р.

Крім тематичного фонду 413, матеріали з історії польської національної меншини УСРР/УРСР 1921–1939 рр. містять й інші фонди ЦДАВО України. Насамперед йдеться про документи фондів вищої державної влади УРСР – ф. 1 «Верховна Рада України, мм. Харків, Київ» (сучасна назва), які за відповідний період (1920–1935) згруповані у матеріалах «Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), мм. Харків, Київ», та ф. 2 «Кабінет Міністрів України, мм. Харків, Київ», що упродовж 1920–1946 рр. представлені документами «Ради Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки (РНК УСРР), м. Харків, з 1935 р. – м. Київ».

Так, наприклад, серед документів фонду 1 є справи, які висвітлюють виникнення задуму й урядове оформлення виокремлення національного польського району на Волині 1925 р. (Довбишанського, згодом – Мархлевського), фінансування цієї національно-територіальної одиниці, звіти Мархлевського райвиконкому та ін. (ф. 1, оп. 2, спр. 2952, 3166, 3282, 3801; оп. 3, спр. 661, 1152, 3236 та ін.; оп. 5, спр. 1189; оп. 7, спр. 1210 та ін.).

Фрагментарно польські матеріали наявні й у справах ф. 166 «Міністерство освіти і науки України, м. Київ», які за період 1920–1946 рр. представлені документами «Народного комісаріату освіти УРСР, м. Харків, з 1935 р. – м. Київ». У фонді

²² ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 252. Арк. 80, 83, 85, 95, 98; 101.

²³ Публікацію матеріалів наради див.: Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: стенографический отчет и постановления. Москва; Харьков; Минск: Центриздат, Всеукраинское отделение, 1930. 161 с.

166 містяться розрізнені матеріали й окремі справи, присвячені налагодженню культурно-освітньої роботи серед польської національної меншини УСРР, насамперед шкільної справи (розгортання мережі польських радянських шкіл різного рівня, педагогічних курсів, створення закладів спеціальної польської освіти у республіці – польських педагогічних технікумів і Польського інституту соціального виховання у Києві). Декілька справ фонду 166 присвячено діяльності Польського бюро Ради національних меншостей НКО УСРР (ф. 166, оп. 5, спр. 827–829).

Увагу дослідника історії польського населення УСРР 1920-х – початку 1940-х років привертають також документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України)²⁴.

Насамперед йдеться про матеріали фонду 1 – «Центральний Комітет Компартії України, 1917–1991 рр.» (160 379 справ) – з його 77-ма описами.

Серед останніх для дослідника історії польської національної меншини УСРР 1920–1930-х років найбільший інтерес становлять документи, що містяться в описі 6 – «Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них, 1919–1967 рр.»; описі 7 – «Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1919–1938 рр.»; описі 8 – «Протоколи засідань Секретаріату ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1938–1967 рр.»; описі 9 – «Протоколи засідань Оргбюро ЦК КП(б)У і матеріали до них, 1938–1952 рр.»; описі 16 – «Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них. “Окрема папка”»; описі 20 – «Документи відділів ЦК КП(б)У, 1918–1941 рр.».

Також у фондах ЦДАГО України є документи, що дають змогу з'ясувати ви-токи «польського напрямку» ідеологічно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У, керованого Кремлем й ЦК ВКП(б), з їхніми зовнішньополітичними амбіціями, ідеями «світової пролетарської революції», зокрема, створення «Польської Республіки Рад» та її геополітичної ролі у подальшій експансії на Захід. Заручницею цієї імперської зовнішньополітичної стратегії більшовицької Москви й квазіурядового Харкова упродовж 1920–1930-х років була польська національна меншина республіки. Якщо упродовж першого десятиліття більшовицького владарювання центральна й республіканська влада намагалась привернути поляків УСРР на свій бік, «совєтизувати» й комунізувати, то вже з початку 1930-х років, з невдачею радянського «польського експерименту», на зміну приходить курс жорстких обмежень і репресій, зокрема, фабрикування «справи ПОВ» 1933–1934 рр., ліквідація «радянської Мархлевщини» 1935 р., «польська операція» НКВС УСРР 1937–1938 рр.

Ці коливання курсу більшовицького режиму щодо поляків України зафіксовані у компартійних документах того часу, що зберігаються у вищезгаданих описах фонду 1 ЦДАГО України (див., напр.: ф. 1, оп. 6, спр. 286, 340, 368–369, 375, 463–465, 467, 471, 476–477, 483; оп. 7, спр. 31, 37, 96, 117, 139, 177, 182, 203, 257, 299–300, 317–318, 424, 442, 448 та ін.; оп. 20, спр. 764, 2932, 3025, 3027, 6069, 6453, 6591 та ін.).

²⁴ Див.: Центральный державный архив громадських об'єднань України: Путівник / авт.-упоряд.: Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова; ред.-кол.: Р. Пиріг (голова) та ін. Київ: Держкомархівів України, 2001. 496 с. (Серія «Архівні зібрання України. Путівники»).

Цінні матеріали з історії польської національної меншини УСРР міжвоєнного двадцятиліття лежать у фондах *Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України* (ЦДАМЛМ України). Йдеться насамперед про фонд 650 – «Державний польський театр Управління в справах мистецтв при РНК УРСР, м. Київ». В єдиному описі фонду налічується 254 одиниці зберігання за 1930–1938 рр. Матеріали фонду, що, на диво, вціліли, містять фрагментарні відомості щодо історії формування і функціонування цього мистецького колективу, покликаного мистецькими засобами «радянізувати» польського глядача УСРР, накази щодо особового складу Польського театру, накази дирекції, документацію бухгалтерії, особові справи його акторського складу та ін.²⁵

Державний архів міста Києва (ДАК) також володіє цінними матеріалами з історії польської національної меншини України XIX – XX ст., зокрема документами з історії польської людності УСРР 1920–1930-х років. Ці матеріали дають змогу докладніше реконструювати історію національної педагогічної освіти доби «політики коренізації» – у її польському радянському фрагменті.

Йдеться насамперед про фонд Р-807 – «*Київський польський педагогічний технікум Народного комісаріату освіти УСРР*» (КППТ), який має 1 719 справ, що охоплюють 1923–1936 рр., згрупованих у 16 описів різної місткості й тематичного наповнення.

У 17 справах першого опису (за 1923–1924 рр.) є накази з особового складу, фінансову документацію, річні статистичні звіти, списки викладачів та слухачів, а в 19 справах другого опису представлено аналогічні матеріали за 1924–1925 рр. В описах з третього по сьомий (відповідно – 39, 41, 38, 80 та 45 справ) містяться протоколи засідань правління КППТ, його педагогічної ради, приймальної комісії, а також заяви абітурієнтів, списки викладачів і студентів тощо, згруповані по роках (за три–два роки: 1925–1927; 1926–1927; 1927–1928; 1928–1929; 1929–1930 рр.). В описах з восьмого по дванадцятий (відповідно – 36, 29, 56, 63 та 46 справ) представлені протоколи засідань приймальної комісії, списки викладачів, службовців і студентів, а також відомості про нарахування зарплатні професорсько-викладацькому складу й стипендій студентам за 1929–1930, 1931–1932, 1933–1934, 1934–1935 та 1935–1936 рр. У тринадцятому описі фонду (47 справ) зберігаються справи з наказами щодо особового складу, фінансової документації, опису майна КППТ 1935–1936 рр. Найбільший за кількістю справ (984) чотирнадцятий опис фонду Р-807 містить особові справи студентів 1923–1935 рр. У п'ятнадцятому описі (88 справ) представлені протоколи засідань приймальної і стипендіальної комісій, нарад викладачів; штатні розписи й списки викладачів, службовців і студентів, а також фінансові документи. Особові справи й картки слухачів робітфаку КППТ згруповані у шістнадцятому описі (81 справа)²⁶.

²⁵ Центральный державный архив-музей литературы и искусства Украины: Путівник. Київ, 2005. Вип. 2 / автори-упоряд.: Ю. Кулініч, С. Куш, М. Ходоровський; редкол.: Г. Боряк (голова) та ін. С. 533.

²⁶ Державний архів м. Києва: Анотований реєстр описів. Київ, 2007. Т. 2: Фонди радянського періоду та періоду незалежності України / авт.-укл.: Ж. Серга, С. Сидорова; редкол.: В. Купченко, Г. Папакін. С. 203–204.

Історію польської педагогічної освіти УСРР міжвоєнної доби можна вивчати й за наявними у ДАК матеріалами фонду Р-920 – «Київський польський педагогічний інститут» (КППІ), де 2 747 справ фонду за 1930–1936 рр. згруповані у тринадцяти описах.

Найчисельніший перший опис містить 1 462 особові студентські справи 1933–1935 рр.; 143 особові справи студентів і технічного персоналу 1935–1936 рр. виокремлені в опис 2; матрикули студентів згруповані в описі 3 (159 справ). Четвертий опис містить 281 особову справу студентів-заочників. П'ятий опис (8 справ) – програми гуртка самоосвіти й протоколи комісії каси взаємодопомоги. В описах 6 (75 справ) та 7 (57) зібрані директиви НКО УСРР з питань організації навчального процесу; накази КППІ з основної діяльності; анкети аспірантів й списки студентів-заочників 1931–1933 рр. Восьмий опис (109 справ) містить протоколи приймальної комісії, плани роботи заочного відділення й аспірантури, списки студентів, аспірантів, викладачів за 1933–1934 рр. Накази НКО УСРР з питань діяльності інституту, програми роботи кафедр КППІ, курсів підвищення кваліфікації учителів, фінансова документація, списки студентів і викладачів за 1934–1935 рр. представлені в описах 9, 10 та 11 (відповідно – 178, 71 та 149 справ). До дванадцятого опису входить 95 особових справ викладачів КППІ 1930–1936 рр. Заключний, тринадцятий опис фонду (60 справ) містить обіжники Наркомату освіти УСРР щодо організації навчального процесу, накази керівництва КППІ з основної діяльності, навчальні плани та програми, а також протоколи засідань кафедр, списки завідувачів кафедр, аспірантів та студентів Київського польського педагогічного інституту²⁷.

Матеріали фонду Р-920 Державного архіву м. Києва частково використані в публікаціях сучасних українських дослідників²⁸.

Доводиться лише пошкодувати, що у фондах ДАК не збереглися вартісні для висвітлення заявленої проблеми документальні матеріали «польської школи» м. Києва – школи № 11, щільно пов'язаної територіально з усім київським «польським комбінатом» по Рильському провулку, 11. Тут розташовувалися одночасно

²⁷ Там само. С. 231–232.

²⁸ Наприклад див.: Двірна К. П. Створення та ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка). *Волинські історичні записки*. 2011. Т. 6. С. 149–155; Горбуров К. Переддень «Великого Терору» у Польському педагогічному інституті у Києві. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого Терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції* (м. Київ, 15 березня 2012 р.) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ, 2013. С. 90–106; Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабський (1895–1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2013. № 1–2 (40–41). С. 285–326; Горбуров К. Польська освіта в УСРР за документами органів державної безпеки: від інституалізації до ліквідації (1920–1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу* (м. Київ, 19 грудня 2013 р.) / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; редкол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин (співголови) та ін. Київ, 2014. С. 458–469; Горбуров К. Валентин Радін-Уцехівський (1890–1937) – останній директор Польського педагогічного інституту у Києві. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 376–407.

Київський польський педагогічний технікум, Київський польський педагогічний інститут й органічна їхня складова – польська школа № 11.

Фрагментарні, але надзвичайно важливі відомості щодо ситуації польської людності республіки й репресивних заходів тоталітарного режиму щодо українських поляків можна виявити в матеріалах ГПУ УСРР, які частково збереглися у фондах *Галузевого державного архіву Служби безпеки України* (ГДА СБ України)²⁹.

Специфіка цих матеріалів пов'язана з репресивною діяльністю ГПУ – НКВД УСРР/УРСР, також збережені й виявлені на сьогодні документи цього репресивного відомства презентують польську національну меншину республіки міжвоєнної доби ХХ ст. винятково у специфічному ракурсі: «антирадянські» настрої, тяжіння польської меншини до відродженої Другої Речіпосполитої, листування з родичами у Польщі й «шпигунство» на її користь, виявлені й (переважно) вигадані «контрреволюційні організації», насамперед численні «центри» й «осередки» віртуальної «ПОВ» – «Польської військової організації», «антидержавна діяльність» решток Римо-Католицької Церкви в УСРР та ін.

Так, проаналізована джерельна база центральних архівів України, розташованих у м. Києві, доводить, що їхні архівосховища містять численні й різноманітні, але, на жаль, фрагментаризовані документи з історії польської людності УСРР/УРСР міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст. Це дає змогу не лише дослідити напрями владної політики щодо польської меншини республіки окресленого періоду, відтворити й реконструювати просопографічні портрети чільних її представників, а й реконструювати залежність «польського напрямку» в політиці ЦК КП(б)У, скеровуваного ЦК ВКП(б), від коливань зовнішньополітичної кон'юнктури, насамперед контрверсійних взаємин по лінії Москва – Варшава.

REFERENCES

Boriak, H. (Ed.). (2005). *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. Putivnyk* (Vol. 2) (Y. Kulinich, S. Kusch, M. Khodorovskyi, Comps.). Kyiv [in Ukrainian].

Danylenko, V., Ischuk, O., Kokin, S., Loshytskyi, O., & Sut, V. (Comps.). (2009). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].

Dvirna, K. P. (2011). Stvorennia ta likvidatsiia Polskoho pedahohichnoho instytutu v m. Kyievi v 30-kh rokakh XX st. (arkhivna rozvidka). *Volynski istorychni zapysky*, 6, 149–155 [in Ukrainian].

Horburov, K. (2013). Peredden «Velykoho Teroru» u Polskomu pedahohichnomu instytuti u Kyievi. Proceedings of the All-Ukrainian Conference: *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii: Do 75-richchia «Velykoho Teroru» v SRSR* (pp. 90–106). 15 bereznia 2012. Kyiv [in Ukrainian].

²⁹ Див.: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / авт.-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.), О. Ішук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

Horburov, K. (2013). Yurii Bodniak-Hrabskyi (1895–1938): zhyttiepys dyrektora Polskoho pedahohichnoho instytutu u Kyievi. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1–2 (40–41), 285–326 [in Ukrainian].

Horburov, K. (2014). Polska osvita v USRR za dokumentamy orhaniv derzhavnoi bezpeky: vid instytualizatsii do likvidatsii (1920–1930-ti rr.). *Proceedings of the Round Table: Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini (1918–1991 rr.): istoriia, struktura, funksii* (pp. 458–469). 19 hrudnia 2013. Kyiv [in Ukrainian].

Horburov, K. (2014). Valentyn Radin-Utsekhivskyi (1890–1937) – ostannii dyrektor Polskoho pedahohichnoho instytutu u Kyievi. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2 (43), 376–407 [in Ukrainian].

Kudaktin, O. (2008). Viddil u spravakh natsionalnykh menshyn (VNM) NKVS ta yoho mistsevi orhany (1921–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 213–222 [in Ukrainian].

Pyrh, R. (Ed.). (2001). *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. Putivnyk* (B. Ivanenko, O. Bazhan, A. Kentii, N. Makovska, A. Soloviova, Comps.). Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy [in Ukrainian].

Rubliov, O., & Yakubova, L. (2014). *Orhany etnopolitychnoho rehuliuвання v konteksti polityky korenizatsii: ukrainskyi dosvid* (S. Kulchytskyi, Ed.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Serha, Zh., & Sydorova, S. (Comps.). (2007). *Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. Anotovanyi reiestr opysiv* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].

Slesarenko, O. (2017). *Stvorennia ta diialnist Tsentralnoi komisii natsionalnykh menshyn v Ukraini (1924–1934 rr.)* [The creation and activities of the Central Commission for National Minorities (1924 – 1934)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Stavytska, N. P. (1996). Kulturno-prosvitnytska robota Tsentralnoi komisii natsionalnykh menshyn pry VUTsVK. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 1, 241–251 [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2005). Tsentralna komisiia natsionalnykh menshyn (TsKNM) pry VUTsVK ta yii mistsevi orhany. 1924–1934 rr. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, 14, 329–365 [in Ukrainian].

Yakubova, L. D. (2002). *Etnichni menshosti USRR u pershij polovyni 20-kh rr. XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Yakubova, L. D. (2006). Diialnist viddilu natsionalnykh menshyn NKVS USRR (1921–1924 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 173–186 [in Ukrainian].

Yakubova, L. O., & Rubliov, O. S. (2019). Tsentralna komisiia u spravakh natsionalnykh menshyn (TsKNM) pry VUTsVK: instytutsiinyi portret na tli epokhy. In A. Yurash (Ed.), *100-richchia derzhavnoho orhanu z pytan etnopolityky v nezalezhnii Ukraini yak istoriia zakhystu natsionalnykh menshyn: derzhavni instytutsii ta mizhnatsionalni vidnosyny – dosvid, vyklyky, zavdannia: Zbirnyk naukovykh materialiv*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Kyrylo HORBUROV

PhD (Historical Sciences)

Doctoral Student

Department of History of State Terror of the Soviet Era

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4662-3871>

e-mail: institute@history.org.ua

ARCHIVAL SOURCES OF THE 1920^s – 1930^s ON THE HISTORY OF THE POLISH NATIONAL MINORITY OF THE UKRAINIAN SSR

The paper deals with the bulk of archival sources on the history of the Polish population of soviet Ukraine, from the 1920^s to the 1930^s. We have studied the materials in the Kyivan archives, namely the Central State Archives of the Highest Authorities and Administration of Ukraine, the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, the State Archives of the City of Kyiv and the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine.

We arrived at a conclusion that thanks to even fragmented documents on the history of the Poles in the Ukrainian Socialist Soviet Republic / Ukrainian Soviet Socialist Republic in the interwar 20th century it is possible to study the fluctuations of the then governmental policy towards this national minority, as well as to reproduce and present little-known prosopographic portraits of its leading socio-political and cultural-educational representatives. The materials help reconstruct the «Polish direction» dependence on the «policy» of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine directed by the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) in fluctuations in the foreign affairs conjuncture, especially under controversial Moscow – Warsaw inter-State relations.

Keywords: Poles, Polish national minority, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Central State Archives of the Supreme Authorities and Administration of Ukraine, Central State Archives of Public Associations of Ukraine, Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, State Archives of the City of Kyiv, Sectoral State Archives of the Service Security of Ukraine, the «nativization» policy.